

# ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства

---

**В. Настюк**, доктор юридичних наук, професор кафедри адміністративного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент НАПрН України,

**В. Белевцева**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Наукової лабораторії проблем протидії злочинам у сфері державної безпеки

## До питання про міжнародний досвід функціонування антикорупційних систем

Корупція є однією з найбільш гострих соціальних проблем сучасності. Деякі дослідники взагалі вважають корупцію основною політичною проблемою ХХІ століття. Але за будь-яких підходів важливе одне: корупція є проблемою, вирішення якої для багатьох держав світу стає надзвичайно актуальною справою сьогодення. Це повною мірою стосується й України, високий рівень корумпованості якої визнано її політичним керівництвом, урядовцями, вітчизняними та іноземними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями<sup>1</sup>.

Новітнім питанням боротьби з корупцією присвячена низка наукових праць відомих вітчизняних та зарубіжних правників, а саме: В. Авер'янова, Ю. Бауліна, В. Борисова, В. Гаращука, С. Ківалова, О. Мізерія, М. Мельника, М. Тихомирова та ін.

З метою виправлення негативної ситуації у сфері боротьби з корупцією, що існує в сучасній Україні, доцільно оцінити досвід

---

<sup>1</sup> Див.: Слухання у Комітеті на тему: «Антикорупційні аспекти забезпечення прозорості у публічному секторі»; Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. – К., 2009. – 128 с.; Шляхи подальшого удосконалення вітчизняного антикорупційного законодавства; Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією; Третій компонент Порогової програми Корпорації «Виклики тисячоліття». – К., 2009. – 70 с.

зарубіжних держав, які за рівнем корупції умовно можна поділити на три групи:

- 1) держави з високим рівнем корупції, тобто ті, які не подолали корупцію та не демонструють позитивних зрушень у цьому напрямі;
- 2) держави із середнім рівнем корупції, тобто ті, які поступово знижують її;
- 3) держави з низьким рівнем корупції, тобто ті, які мають досить жорсткий контроль над корупцією та докладають для цього серйозних зусиль.

Далі охарактеризуємо на прикладах окремих держав кожен з вищевказаних груп.

Серед держав із високим рівнем корупції доцільно виділити Китай, який зазнає ті самі труднощі перехідного періоду, що й наша держава (Україну ми відносимо саме до цієї групи). Корупція неодноразово проголошувалась у Китаї важливою національною проблемою на партійних та державних форумах, періодично починалися кампанії боротьби з корупцією, які зводилися, в основному, до боротьби проти корупціонерів. У результаті на недовготривалий строк корупція «ховалася», але услід за цим з'являлася з новою силою та «модифікованими» проявами.

Основна причина поразки китайських антикорупційних кампаній сягає корінням стратегії реформування економіки та політичної системи, що обрана китайським урядом. Її сутність — поетапна лібералізація економіки при збереженні фундаменту політичної системи, всебічного державного контролю, політичного монополізму Комуністичної партії Китаю. Наприклад, під жорстким державним та адміністративним контролем функціонують ринки землі та нерухомості, обмежується пересування громадян, особливо у вільні економічні зони, зберігаються елементи централізованого розподілу ресурсів, розв'язання проблемних питань багатьох підприємств, виробництв залежить від організаційних рішень, які приймає влада. Тим самим зберігаються та посилюються усі описані вище негативні ефекти перехідного періоду, які сприяють процвітанню корупції<sup>1</sup>.

Китай — типовий приклад держави з перехідною економікою, де зберігається сильна централізована влада, яка, однак, не може приборкати корупцію внаслідок об'єктивних обставин, пов'язаних із перехідним періодом. Можна чекати, що шанс на реальне обмеження корупції у Китаї з'явиться тільки після серйозної реконструкції полі-

<sup>1</sup> <http://www.agentura.ru/dossier/nigeria/>.

тичної системи та зміни принципів державної присутності в економіці.

На цей час у сфері правового регулювання корупції у Китаї основна увага приділяється подальшому реформуванню механізму прийняття адміністративних рішень у таких найбільш проблемних сферах, як податкова, розподіл інвестицій, управління земельними ресурсами та капітальне будівництво. Передбачається значно посилити контроль за цільовим використанням бюджетних коштів та ввести жорсткий нагляд за пересуванням коштів на особистих банківських рахунках державних чиновників.

До цієї ж групи долучається й така держава, як Нігерія. За різними експертними оцінками вона безумовно належить до числа найкорумпованіших держав. Наприкінці 80-х років у результаті підвищення цін на енергоносії нігерійські «нафтові барони» та їх синдикати (кримінальні банди) отримали великий прибуток. Ці гроші могли б, але не були пущені на благо суспільства. Пізніше синдикати почали шукати нові шляхи для збагачення та, як зазначив висланий нігерійський академік Юліус Іхонвбер, «єдиними шляхами виявилися поставка наркотиків, контрабанда валюти тощо»<sup>1</sup>.

Із 1994 р. дослідний відділ лондонського журналу *Economist* дав Нігерії рейтинг одного із найнебезпечніших для ведення бізнесу місць. Корупція у Нігерії продовжувала процвітати, та деякі економісти передбачали, що її частка у ВВП держави складає 10 %. Корупція існувала й на нижчих рівнях, де чиновники просили «подарунки» за виконання навіть простої паперової роботи, взагалі, в основному через те, що їм самим доводилося місяцями чекати на свою низьку заробітну плату. В іноземних бізнесменів при в'їзді до Нігерії (особливо до Лаосу) обслуговуючі чиновники та чиновники імміграційної служби постійно запитували, чи привезли ті «подарунки», особливо цікавлячись американським доларами. На вищих урядових ланках Нігерії корупційна практика стала практично інституціональною, особливо при розподілі контрактів на «суперпроекти» та на продаж ліцензій для виробництва дефіцитних товарів споживання. Припускають, що від 10 до 15 % «переплат» на аукціонах із продажу контрактів передається на іноземні банківські рахунки державних чиновників. Іншою практикою є «продаж» ліцензій на імпорт, особливо рідкісних товарів, які

<sup>1</sup>Россия и коррупция: кто кого. Ч. 2 : Антикоррупционная политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nasledie.ru/politvnt/19\\_33/article.php?art=31](http://www.nasledie.ru/politvnt/19_33/article.php?art=31). – Загол. з екрана.

користуються підвищеним попитом у населення, таких як ліки, рис, со-  
няшникове олія<sup>1</sup>.

Економіка країни продовжує стагнувати, що постійно підриває  
внутрішню стабільність країни та впливає на економіку інших держав.  
Усі намагання демократизації та економічних реформ у Нігерії про-  
валилися<sup>2</sup>.

Корупція, яка поєднується зі слабкістю держави, невиконанням  
цією державою своїх мінімальних обов'язків, є серйозною проблемою  
для багатьох інших країн, що розвиваються, в Африці, Латинській  
Америці, Азії. Для кожного з цих регіонів можна навести приклади  
країн, де утворилося «порочне коло» бідності та корупції.

Разом з тим є держави, які почали перетворення та мало-помалу  
вийшли на «благотворний шлях реформ». У таких державах вдається  
приборкати корупцію, тобто це держави із середнім рівнем корупції.

Уганда була клептократичною країною у перший постколоніальний  
період. До 1967 р. режим військових правив країною без виборів і ство-  
рив у 1971 р. передумови приходу до влади Іді Аміна, за якого уряд  
практично перетворився у структуру організованої злочинності, яка  
наживалася за рахунок населення. Процвітали підтримка економічно  
невигодних проектів, непомірних військових затрат, хабарі за отримання  
державних контрактів, грабіжницький контроль над експортом, експро-  
пріація власності<sup>3</sup>.

Під час громадської війни у 1986 р. під керівництвом Йовері  
Музевені було створено новий уряд, який почав перетворення. Були  
здійшені реформи соціально-економічної політики, змінювались обсяг  
та способи державного регулювання економіки з метою зменшення  
бази витягнення корупційних прибутків. Реформувалися державні  
заклади з метою спрощення бюрократичних процедур; зменшувався  
апарат, поліпшувалась оплата праці чиновників, їх професійна підго-  
товка; був створений жорсткий етичний кодекс поведінки посадовців.  
Крім того, була зміцнена служба Генерального інспектора, який мав  
повноваження проводити розслідування, висувати обвинувачення та  
притягувати до відповідальності корупціонерів усіх рівнів. Значну роль  
відіграла організація кампанії зворотних зв'язків з громадськістю для

<sup>1</sup> Россия и коррупция: кто кого. Ч. 2 : Антикоррупционная политика [Електронний  
ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nasledie.ru/politvnt/19\\_33/article.php?art=31](http://www.nasledie.ru/politvnt/19_33/article.php?art=31). – За-  
гол. з екрана. <http://www.agentura.ru/dossier/nigeria/>.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> [http://www.dp.ru/a/2009/11/24/Issledovanie\\_korrupcija\\_u](http://www.dp.ru/a/2009/11/24/Issledovanie_korrupcija_u).

консолідації суспільних зусиль, спрямованих на боротьбу з корупцією<sup>1</sup>.

Наступним позитивним прикладом у сфері боротьби з корупцією може служити діюча у Гонконзі (у Китаї з 1 липня 1997 р.) Незалежна комісія щодо боротьби з корупцією (далі — НКБК). Вона є одним із прикладів інституту, який успішно реалізує рішучі заходи проти глибоко укоріненої корупції. Основою для боротьби служить детальний моніторинг дій влади — як із боку офіційних інститутів, так і з боку окремих громадян, а також судові переслідування винних<sup>2</sup>.

Однак у комісії є свої проблеми. Головна з них полягає у тому, що вона звітує тільки перед губернатором. А комісія щодо боротьби з корупцією, яка звітує перед єдиноособовим правителем, може бути використана як інструмент репресій проти політичних противників. Такі обвинувачення робилися й на адресу НКБК. Її перевіряли декілька комісій з нагляду та незалежні судові інстанції, але без скандалів все ж таки не обійшлося. Щоб подібна організація не вийшла з-під контролю, вона повинна звітувати не перед головою виконавчої влади, а перед законодавцями, як служба Генерального інспектора в Уганді та Центральне фінансово-контрольне управління у США<sup>3</sup>. Сильна незалежна організація щодо боротьби з корупцією — це сильна зброя, що складається з довіри та націлена на перспективу. Але слід робити усе можливе, щоб така організація не стала інструментом тенденціозного використання у політичних цілях.

Наступним прикладом є Агентство (комісія) щодо боротьби з корупцією у Сінгапурі, яка підпорядковувалась прем'єр-міністру Лі Куан Ю, маючи при цьому значну політичну та функціональну незалежність<sup>4</sup>.

Одним із ключових заходів антикорупційної програми у Сінгапурі було істотне підвищення заробітної плати державних службовців.

З липня 1973 р. спеціальна антикорупційна програма була розгорнута у Міністерстві фінансів Сінгапуру. Ця програма включала такі заходи<sup>5</sup>:

---

<sup>1</sup> Клеменчич Г. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей / Горан Клеменчич, Янек Стусек ; Організація економічного співробітництва і розвитку ; Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії: ОЕСР, 2007. – С. 7.

<sup>2</sup> Там само. – С. 33–40.

<sup>3</sup> Там само. – С. 41–46.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само.

- удосконалення процедур взаємодії з громадянами та організаціями з метою виключення чиновницького бюрократизму;
- забезпечення прозорості контролю нижчестоящих чиновників вищестоящими;
- введення ротачії чиновників для усунення формування стійких корупційних зв'язків;
- проведення непередбачуваних перевірок;
- забезпечення режиму конфіденційності з метою усунення витоку важливої інформації, яку можна використати у корупційних цілях;
- уведення процедури перегляду комплексу антикорупційних заходів кожні 3–5 років.

Після введення в дію, на початку 70-х років, антикорупційної програми Сінгапур досяг у цьому вражаючих успіхів і на цей час займає 9-те місце у рейтингу корупційності<sup>1</sup>.

У результаті серйозних цілеспрямованих зусиль позитивні зрушення відмічаються у Перу. Там з 1990 р. почався тиск на корупцію та неефективність у сфері управлінських послуг. «70 % службовців громадського сектору Перу професійно треновані, тоді як у 1990 р. їх було лише 2 %, та будь-яке свідцтво корумпованості веде до негайного звільнення», — зазначав Генеральний секретар Світової організації споживачів Джеймс Шейвер<sup>2</sup>.

Багатьом державам властива достатня прозорість щодо корупції, — вони входять у першу десятку або двадцятку країн за рейтингом антикорупційності, оскільки їм вдалося створити ефективний механізм боротьби з цим явищем. До таких держав належать (за збільшенням рейтингу): Данія, Фінляндія, Швеція, Нова Зеландія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Австралія, Сінгапур, Люксембург, Швейцарія, Ірландія, Німеччина, Велика Британія, Ізраїль, США, Австрія<sup>3</sup>. Ці держави належать до третьої групи, тобто держави з низьким рівнем корупції.

Розглянемо деякі особливості організації антикорупційної діяльності у таких державах. Корупція, по-перше, розуміється урядом цих

<sup>1</sup> Клеменчич Г. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей / Горан Клеменчич, Янек Стусек ; Організація економічного співробітництва і розвитку ; Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії: ОЕСР, 2007. – С. 7.

<sup>2</sup> Ейрас А. Этика, коррупция и экономическая свобода / Ana Isabel Eiras // Heritage Lecture № 813 – 20.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://dialogs.org.ua/crossroad\\_full.php?m\\_id=7923](http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=7923). – Загол. з екрану.

<sup>3</sup> Гилевская М. А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия [Електронний ресурс] / М. А. Гилевская. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1222884&subID=100087759,1000877>. – Загол. з екрану.

держав як серйозна проблема забезпечення національної безпеки. При цьому корупція сприймається як внутрішня та зовнішня загроза. Чітко розмежовуються два аспекти корупції: політична та економічна. При цьому визнано, що поширення політичної корупції може привести до неконтрольованої політичної ситуації у державі та становити загрозу демократичним інститутам і балансу різних гілок влади. Економічна ж корупція знижує ефективність ринкових інститутів та регулюючої діяльності держави. Слід зазначити, що зусилля щодо обмеження корупції у цих державах, як правило, інституціоналізовані та вражають своїм масштабом комплексного підходу.

Як приклад наведемо Нідерланди. Уряд цієї держави у сфері правового регулювання корупції приділяє увагу заходам, що спрямовані на попередження та припинення корупції у державному апараті, особливо у судових органах. У державі створена ефективна система нагляду за діяльністю державних службовців та представників судової влади, важливу роль у якій відіграє інститут добровільних інформаторів, які повідомляють у правоохоронні органи про відомі їм випадки підкупу посадових осіб. Відповідно до муніципального законодавством встановлені жорсткі санкції щодо осіб, які займаються підкупом суддів. Особа, яка дає хабар або пропонує судді будь-які послуги з метою впливу на хід розгляду справи, підлягає тюремному ув'язненню на строк від 6 років або великому грошовому штрафу. Ці ж дії, що спрямовані на лобювання конкретного рішення щодо кримінальної справи, караються ув'язненням на строк до 9 років. Особи, які одержали хабар, усуваються від своїх обов'язків без права подальшого перебування у судових органах або на державній службі, а також переслідуються у кримінальному порядку.

Разом з тим система боротьби з корупцією у Нідерландах включає такі процедурні та інституційні заходи<sup>1</sup>:

– постійна звітність та гласність у питаннях виявлення корупції та обговорення наслідків — покарань за корупційні діяння. Щороку міністр внутрішніх справ цієї держави подає доповідь парламенту про виявлені факти корупції та вжиті заходи щодо покарання осіб, причетних до корупційних діянь;

<sup>1</sup> Гилевская М. А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия [Електронний ресурс] / М. А. Гилевская. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1222884&subID=100087759,1000761>. – Загол. з екрана; Россия и коррупция: кто кого. Ч. 2 : Антикоррупционная политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nasledie.ru/politvnt/19\\_33/article.php?art=31](http://www.nasledie.ru/politvnt/19_33/article.php?art=31). – Загол. з екрана.



– розробка системи моніторингу можливих «зон» виникнення корупційних діянь у державних та громадських організаціях та жорсткого контролю за діяльністю осіб, які причетні до корупції;

– створення системи прав та обов'язків посадових осіб з указівкою на їх відповідальність за порушення посадової етики, включаючи корупцію. Ця система включає також правила поведінки щодо вправлення вчинених правопорушень;

– основною мірою покарання за корупційні діяння є заборона працювати у державних закладах та втрата всіх соціальних пільг, які надає державна служба, наприклад пенсійного та соціального обслуговування (анулювання соціально-правового статусу). Шкала покарань включає також штрафи та тимчасове усунення від виконання обов'язків;

– у всіх публічних установах, а саме у міністерствах, існують служби внутрішньої безпеки, обов'язком яких є реєстрація та виявлення помилок чиновників, їх навмисних або випадкових порушень діючих правил та відповідних наслідків таких порушень. Державні заклади прагнуть заохочувати позитивні дії посадових осіб. Система заохочень спрямована на те, щоб чиновнику було вигідно як у матеріальному, так і в моральному планах вести себе чесно та ефективно;

– організована система добору кандидатів на посади з точки зору їх корупційної небезпечності;

– усі матеріали, пов'язані з корупційними діяннями, якщо вони не стосуються системи національної безпеки, в обов'язковому порядку стають доступними громадськості;

– кожен чиновник має право ознайомитися з інформацією, що характеризує його як з позитивного, так і з негативного боку;

– створена спеціальна система навчання чиновників, яка роз'яснює, наприклад, політичну, суспільну шкоду корупції та можливі наслідки участі у ній;

– створена система державної безпеки щодо боротьби з корупцією за типом спеціальної поліції, яка має значні повноваження щодо виявлення випадків корупції;

– чиновники всіх рівнів зобов'язані реєструвати відомі їм випадки корупції, і ця інформація за відповідними каналами передається до міністерства внутрішніх справ та юстиції;

– неабияку роль у боротьбі з корупцією відіграють засоби масової інформації, які обнародують випадки корупції та досить часто проводять їх незалежні розслідування. У той же час неправдиві повідомлення



призводять до втрати суспільної довіри та репутації відповідних джерел інформації. Тим самим попереджається значною мірою, безвідповідальність у підготовці викривальних матеріалів.

Далі, у даному контексті розглянемо досвід такої держави, як Ізраїль, що є достатньо вільною від корупції. Насамперед це забезпечується, поряд із аналогічними застосовуваними у Нідерландах заходами, системою певного дублювання моніторингу за можливими корупційними діями. Воно здійснюється урядовими установами та спеціальними підрозділами поліції, відомством Державного контролера, який є незалежним від міністерств та державних відомств, його діяльність підсилюється й громадськими організаціями за типом «Відомства за чистоту уряду». Ці організації досліджують можливі корупційні «зони», а у разі їх виявлення інформують органи розслідування. При цьому отримана інформація повинна в обов'язковому порядку доводитися до відома громадськості. Дуже важлива незалежність цих організацій від керівництва міністерств та відомств, чиновники яких можуть бути причетні до корупції. На управління щодо боротьби з корупцією, що входить до складу Адміністрації прем'єр-міністра, покладено також обов'язок постійно навчати чиновників попередженню можливих корупційних діянь та координувати роботу різних внутрішніх служб з питань боротьби за чистоту державних органів<sup>1</sup>.

Важливу роль також відіграють ЗМІ. Згідно з думкою одного з відомих політичних діячів цієї держави, найбільш небезпечні для його політичної кар'єри обвинувачення у корупції, які можуть з'явитися у поважній газеті<sup>2</sup>.

Слід зазначити, що в Ізраїлі, у силу значних соціальних пілг для чиновників та безжалісного їх покарання при виявленні корупції, низова корупція практично відсутня.

Таким чином, плануючи програму боротьби з корупцією, необхідно виходити з таких аспектів.

---

<sup>1</sup> Гилевская М. А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия [Електронний ресурс] / М. А. Гилевская. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1222884&subID=100087759,10>. – Загол з екрана; Россия и коррупция: кто кого. Ч. 2 : Антикоррупционная политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nasledie.ru/politvnt/19\\_33/article.php?art=31](http://www.nasledie.ru/politvnt/19_33/article.php?art=31). – Загол. з екрана.

<sup>2</sup> Гилевская М. А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия [Електронний ресурс] / М. А. Гилевская. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1222884&subID=100087759,1000871>. – Загол. з екрана.

Абсолютна перемога над корупцією неможлива. Більше того, у нормальному стані влади та суспільства випадки корупції є технологічно вигідними сигналами про недоліки у методах антикорупційної роботи влади.

Не існує держав, апріорі приречених на масштабну та хронічну корупцію. Україна не є винятком із цього правила. Обмеження корупції не може бути разовою кампанією. Після закінчення будь-якої кампанії завжди може слідувати новий, більш руйнівний виток корупції.

Корупцію не можна обмежувати тільки законодавчими методами та репресивною боротьбою з її проявами. Більше того, в умовах, коли корупція досягла значних масштабів у вищих ешелонах влади, більш ефективною вбачається боротьба проти умов, які породжують корупцію, ніж непідготовлений офіційний наступ на її прояви.

Боротьба з корупцією досягає успіху, якщо вона є всеохоплюючою, комплексною, ведеться постійно і на це спрямовані всі зусилля як влади, так і суспільства.

Антикорупційна програма повинна реалізовуватися за наявності волі вищого рівня політичного керівництва держави та при максимальному співробітництві з інститутами громадського суспільства на засадах «зворотного» зв'язку.

Із наведеного вище аналізу можна бачити, що антикорупційна політика будь-якої держави повинна включати заходи, спрямовані на вирішення таких основних завдань:

- організація боротьби з корупцією на всіх її рівнях;
- звуження поля умов та обставин, що сприяють корупції;
- зменшення вигід для всіх сторін, які беруть участь у корупційній угоді, від оформлення до укладання останньої;
- збільшення вірогідності виявлення корупційних діянь та покарань за завдану шкоду;
- системно-комплексний вплив держави на мотиви корупційної поведінки;
- створення атмосфери суспільного неприйняття корупції у всіх її проявах.

Основна причина експансії корупції у перехідний період — невідповідність між новими умовами, в яких повинен функціонувати державний організм, та старими механізмами його регулювання. Це означає, що основні зусилля антикорупційної програми мають бути спрямовані на налагодження роботи державного механізму в сучасних реаліях. Одночасно необхідно прагнути таких системних змін, які б

запроваджували установки, цінності, стереотипи поведінки як чиновників, так і громадян.

Однак, незважаючи на прогресивність та актуальність міжнародного антикорупційного досвіду, в українському суспільстві він сприймається досить неоднозначно. Тому варто пам'ятати, що значущість порушених проблем вимагає виваженого та обґрунтованого підходу до їх втілення в умовах Української держави. Свого часу Ж.-Ж. Руссо відзначив, що створення системи законів — справа велика і складна, яка вимагає відповідних знань і проникливості<sup>1</sup>. Саме тому виникла необхідність провести узагальнення антикорупційного досвіду міжнародної спільноти, з'ясувати та визначити найбільш оптимальні підходи до вирішення порушених питань. Насправді в Україні вже склалася критична маса політиків, правників, фахівців у всіх сферах, для того щоб сформувані позиції нашого суспільства і ухвалити антикорупційне законодавство, яке буде відповідно до міжнародних стандартів дієве та ефективне.

---

<sup>1</sup> Жан Жак Руссо. Об общественном договоре, или Принципы политического права : пер. с фр. / Жан Жак Руссо. – М., 1998. – 416 с.